

עולם חסד יבנה
עיון במקומה של מידת החסידות בשמירת הסביבה

ראשי פרקים

- א. שאלת החסידות - שאלה היסטורית או רעיונית
- ב. שני מקורות על מעשי חסידים
- ג. חסידות וענייני רכוש ונזיקין - ההיבט העקרוני
- ד. החסידות כעיקרון דתי-חינוכי בשאלות שמירת הסביבה
- ה. היבטים נוספים של עקרון שבירת הפרטיות
- ו. סיכום

ענייני שמירת הסביבה תופסים מקום של כבוד במשנתם ההלכתית של חז"ל ובהגותם באגדה. איש התקופה המודרנית העומד לנוכח שפע הבעיות האקולוגיות הסובבות אותו במלוא כובדן, סבור לא אחת, כי הטיפול בבעיות אלו הינו צורך מצרכיו של העולם המודרני, ההולך ומחריף ככל שמתעצמים השגיו הטכנולוגיים של האדם. אכן, תפיסה מקובלת גורסת כי המשנה האקולוגית הינה עניין להווה ולעתיד - היא הולכת ונוצרת לנגד עינינו, ועל כן, אין היא יכולה לדלות ידיעות ודרכי חשיבה מן העבר ותרבותו. על שטחיותה של השקפה זו כמעט ואין צורך לעמוד, ובדומה לכל הקשור בענייני רוח אחרים, גם עליה ייאמר ש"כבר היה הדבר לעולמים", והקדמונים, לא זו בלבד שעסקו בבעיות אלו, אלא אף עגנום בהשקפת עולם כוללת ומובנית, שיש בה כדי לספק השראה ופתרונות עקרוניים לבעיות האקולוגיות באשר הן. אמת, בגין סיבות רבות (חוסר עצמאותה המלא של הקהילה היהודית בגלות, חוסר העניין בנושא האקולוגי בעולם, ועוד) נתמעט גם העניין היהודי בשאלות הללו, אולם, לאחרונה היתה לנושא עדנה ונתפרסם חומר רב מאוד, העוסק בהיבטים ההלכתיים של הנושא, כמו גם בהשקפת העולם היהודית הכוללת בעניינים הללו.¹

בבואנו לדון בשאלת היחס לסביבה במקורות היהודיים לדורותיהם, שומה עלינו לזכור, כי המודעות לשאלה זו לא הצטמצמה בעם היהודי.

1. ראה במיוחד: נ' רקובר, הגנת הסביבה (אקולוגיה) סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת כו, מ' זיכל (עורך) איכות הסביבה (אקולוגיה) במקורות היהדות, פרויקט השו"ת, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ן; י' שביב, הנוי והנצח - פרק באקולוגיה יהודית, תחומין, יב, תשנ"א עמ' 472-479 (והספרות אותה הזכיר במאמרו).

ברי, שגם התרבויות הקדומות האחרות נתנו דעתן לשאלות אלו, וברור, שבמסגרת מפגש היהודות עם תרבויות אחרות בתקופת המשנה והתלמוד אומצו שיטות ופטרונות "זרים" על-ידי הגורמים היהודיים העוסקים בכך. ובכל זאת, דומה שהעיסוק היהודי בשאלות הסביבה נתייחד בריבוי הסוגיות בהיקפן ובגיוונן, במקוריות הפטרונות, ומעל ככל בשיבוצם בתוך מערכת ערכים כוללת - חובקת עולם, המובילה לתפיסה עמוקה ורחבה ביותר של השאלות הללו.

להלן, ננסה לדון ב"דרך התמודדות" מסויימת של היהדות עם שאלות סביבתיות, כפי הנראה לכותב שורות אלו, כבעלות השלכות חינוכיות חשובות במיוחד. כוונתנו למקומה של "מידת החסידות" בהתייחסות לסביבה. כהערת רקע ראוי להזכיר, כי על רקע ריבוי הדיונים בעת האחרונה בפן ההלכתי הספציפי של סוגיית הסביבה ובפן ההשקפתי המופשט והכולל שלו, מצטייר העיסוק באגדות שונות בנידון כדל במקצת. מאחר שמושג "החסיד" ומידת "החסידות" נטועים עמוק בעולם האגדה, נגייס לצורך הדיון דלקמן תכנים אגדיים ושיטות ניתוח אגדיות.

א. שאלת החסידות - שאלה היסטורית או רעיונית

צעד ראשון לקראת הבנת משמעות מידת החסידות בענייני שמירת הסביבה, כרוך בבחינה מדוקדקת של המידה הנידונה בדברי חז"ל. חסידות זו מה טיבה? ניתן להציג שתי אפשרויות ביאור, שכל אחת מהן יפה להסבר מקורות מסויימים, ובראייה כוללת יש בשתייהן אמת רבה.

הראשונה, רואה בחסידות תופעה היסטורית, הווי אומר, החסידים הנזכרים במקורות חז"ל מייצגים ציבור, כת, או גורם חברתי אחר, שפעל בזמן מן הזמנים, אופיין בהתנהגותו הדתית הכרוכה בהשלכות הלכתיות ורעיוניות מוגדרות, שיש בהן כדי לזהותו ולהבדילו מציבורים אחרים.

השנייה, רואה בחסידות תופעה עקרונית שאינה מוגבלת לזמן מסויים של עשייה מעבר לנדרש, הקרובה, ולא כאן המקום לציין עד כמה, להנהגה המכונה במקורות חז"ל "לפנים משורת הדין". תופעה זו מתרכזת בדרך כלל ביחידים - אנשי מעלה שאינם מסתפקים "במינימום ההכרחי" ושואפים להתעלות.

שני החסברים מדגישים את "החד-פעמיות" שבחסידות - החסבר הראשון רואה בה תופעה ייחודית בזמן כאופיינית לתקופה מסויימת, ונובעת מתנאים מסויימים; והשני רואה בה תופעה ייחודית מבחינת עושי המצווה. אין זו הנהגה סטנדרטית השווה לכל נפש, וניתן לקיים (על דרך המליצה!) את תרי"ג מצוות גם בלעדיה. הילכך, היא מחייבת שיקול-דעת מיוחד.

להלן נדון בהיבטים השונים של תופעות החסידות במקורות השונים לאור החסבר דלעיל, ברם, כבר בשלב הזה יש מקום להציג את השאלה - היאך קשורים ענייני שמירת הסביבה לנאמר? האם שילוב מקורות העוסקים

בחסידות, המתמקדים בעניינים אלו, מקנה להם אופי וולנטרי - ושמה יש בו כדי להפקיעם מצוויים הלכתיים מוגדרים וברורים? תשובה לשאלה זו מחייבת ניתוח כמה מקורות הכורכים חסידות בשמירת הסביבה.

3. שני מקורות על מעשי חסידיים

בתוספתא למסכת בבא קמא נמצא שני מקרים מעניינים המזכירים חסידים הפועלים בענייני שמירת הסביבה -

1. המצניע קוצים וסכוכיות בתוך כותלו של חבירו, ובא בעל הכותל וסתרן, ובא אחר והזק בהן - הרי זה חייב. חסידיים ראשונים היו מוציאים אותן לתוך שדות עצמן, ומעמיקין להן שלשה טפחים, כדי שלא תעכב המחרשה (ב,ו).²
2. המסקל נוטל מתוך שדהו ונותן לרשות הרבים, ובא אחר והזק בה - הרי זה חייב, אף על פי שאמרו הרי הוא כמסקל מתוך שאינו שלו ונותן לתוך שלו. מעשה באחד שהיה מסקל מתוך שדהו ונותן לרשות הרבים. היה חסידי אחד רודפו: מפני מה אתה מסקל מתוך שאינו שלך ונותן לתוך שלך? שוחק עליו. לאחר זמן נצרך אותו האיש ומכר את שדהו, והיה מהלך באותו מקום ונתקל. אמר: לא לחנם אמר לי אותו חסיד, הרי אתה מסקל מתוך שאינו שלך ונותן לתוך שלך (ב,יג).³

שני המקורות המזכירים "חסידים - חסיד" נושאים אופי אגדי, הבולט במיוחד במקור השני, בגין אופיו הסיפורי. גם את המקור הראשון ניתן לראות כאגדי, משום שבהציגו את נוהגם של "חסידיים ראשונים", הוא מתרכז בפרשה מן העבר, שעקרונית אין כל וודאות שממשיכיהם נהגו כמותם.

מבחינת עריכת הדברים בא כל אחד משני הקטעים האגדיים לאחר היגד הלכתי שעניינו דומה. זוהי מעלתה של התוספתא, שהרי בתלמודים קוטעים קטעי שקלא וטריא את האגדות מענייניהם ההלכתיים. סמיכות היוצרת זיקה בין קטעים אגדיים להלכתיים ידועה במשנה, וניתן לראות בכך מגמה של הרחבת הסוגייה ההלכתית, הארת נושאים מזוויות חדשות הדורשות טיפול אגדי, והדברים מגיעים גם להסתייגות מסויימת מהקביעה ההלכתית הפסקנית, תוך ציון שחרף ההיתר ההלכתי ניתן לדרוש מהפרט לנהוג בצורה שונה.⁴ במקרים שלפנינו אין ההנהגה החסידית נוגדת את ההיגד ההלכתי הסמוך המובא קודם לכן. כך, עוסק הדיון ההלכתי במקור הראשון בהצנעת קוצים וסכוכיות, ומלמד על אחריותו של המצניע בשטחו של חבירו ועל

2. מהדורת צוקרמנדל עמ' 348. מופיע גם במקורות אחרים, למשל: בבבלי, ב"ק ל,א. אולם, כדרכו של הדיון התלמודי, אין העניין ההלכתי נסמך ישירות לכיטוי האגדי - "חסידיים ראשונים".

3. מהדורת צוקרמנדל עמ' 349. מופיע גם בבבלי ב"ק נ,ב.

4. ראה: י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, ב, 1991, עמ' 424-487.

חיובו במקרה שנגרם נזק. מעשי החסידים הראשונים מלמדים על השתדלותם המרובה, הכרוכה בטרחה של ממש כדי להצניע את גורמי הנזק בשטתם שלהם. במקור השני, החסיד אינו עושה מעשה, אלא מוכיח. בדבריו הוא משתמש בטיעון "חסידי" מובהק, הכרוך בהשקפה מסויימת על רכוש הפרט ורכוש הכלל, שנציגו להלן. גם טיעון זה מתאים לחלוטין להלכה הקודמת - "המסקל נוטל מתוך שדהו ונותן לרשות הרבים, ובא אחר והזקק בהן - הרי זה חייב." לאחריה באה ההכרזה שלא להבין שלא כהלכה את המסר העולה מהסיפור בחסיד - "אף על פי שאמרו הרי הוא כמסקל מתוך שאינו שלו ונותן לתוך שלו."

אם עוסקים אנו בענייני שמירת הסביבה, הרי שמהמקור השני עולה אמת עמוקה. דווקא רשות היחיד אינה קבועה ויציבה, ועשויה להחליף את בעליה; לעומת זאת, רשות הכלל תמיד שייכת לכל אחד! לא הכול מבינים זאת, והתגובה "שחק עליו", המוכרת בוודאי לרבים משוחרי הסביבה, תעיד על כך! אך דווקא המציאות מוכיחה זאת. האם המקור הראשון עוסק בכלל בענייני סביבה? לכאורה מדובר בו אך ורק על רשות הפרט של הזולת, שבה אסור להטמין פסולת מזיקה, לעומת רשות הפרט של היחיד, שבה נוקטים צעדים מתאימים כדי שלא תזיק. אולם בהתחשב בנאמר במקור השני, נזכור שאין הבדל עקרוני בין רשות הרבים לבין רשות היחיד של הזולת, שהרי רשות הרבים מייצגת רשות שהרבה יחידים שותפים בה; ואם אסור לסקל לרשות הרבים כפי שמבאר המקור השני, אין גם לאחסן בה פסולת מזיקה אחרת מהסוג שהוזכר במקור הראשון!

העובדה, שמעשי החסידים בעניין זה תואמים את ההלכה - ואולי ניתן לומר "קובעים" את ההלכה - חשובה ביותר לעניין שמירת הסביבה. דומה, שאין מדובר כאן בחסידים חריגים, יוצאי דופן, ואף לא בתנועה מיוחדת שפעלה בזמן מסויים, אלא בעניין עקרוני הראוי לחיקוי - כך צריך לנהוג! (במליצתו, קבע שמעון בן סירא - "דרך רשעים מסוקלת מאבן" - כא"י, ורמז בעקיפין כי המסקלים את דרכיהם לרשות הרבים לרשעים יחשבו!!) ועדיין נותר לברר, מהי אם כן משמעות החסידות בעניין זה, מעבר לעובדה, שלכשעצמה משמעותה לא מבוטלת, שייכתן וההלכה נקבעה על-פי המנהג החסידי?

ג. חסידות וענייני רכוש ונזיקין - ההיבט העקרוני

כאמור, אחד ממאפייניה החשובים ביותר של ההנהגה החסידית - ולצורך העניין אין זה חשוב בשלב זה אם נתרכז בהיבטיה ההיסטוריים או הפסיכולוגיים-דתיים - הינו העשייה מעבר לנדרש ולמצווה. בתוך התחום הרחב ורב-האפשרויות של "העשייה מעבר", מתייחד תחום מוגדר הקשור בוותרנות מופלגת בכל הקשור לרכוש החסיד, והקפדה יתרה בכל הקשור לשמירת רכוש הזולת. כך ניתן להבין את אחת ההגדרות היחידות לחסיד במקורות הז"ל -

ארבע מדות באדם.

האומר: שלי שלי ושלך שלך - זו מדה בינוני, ויש אומרים: זו מדת סדום.

שלי שלך ושלך שלי - עם הארץ.

שלי שלך ושלך שלך - חסיד.

שלי שלי ושלך שלי - רשע (משנה, אבות ה,י).⁵

אין ספק, של"שלי שלך ושלך שלך" יש משמעות ברורה בכל הקשור ליחס לרכוש. כשמדובר ברכושו של החסיד, הרי שרוח הוותרנות העולה מכך מוצאת ביטוייה בהלכות כמו,

מעשה בחסיד אחד שלקח משני בני אדם, ולא היה יודע מאיזה מהן לקח, ובא לפני רבי טרפון. אמר לו: הנח מקחך ביניהם והסתלק. בא לפני רבי עקיבא, אמר לו: אין לך תקנה עד שתשלם לכל אחד ואחד (בבא קמא קג,ב).

אכן, זוהי הלכת חסידים מובהקת! וכך הציג זאת הרמב"ם (הלכות מכירה כ,ב), ולא עוד אלא שדיבר שם על "הלוקח מאחד מחמשה בני אדם"! ויש לכך כמובן היבטים נוספים. הנה הביטוי הישיר והבוטה לפגיעה ברכוש הזולת מתגלה בדיני נזיקין, ועל כן ההקפדה על דינים אלו מהווה צעד ראשון ורב-חשיבות בדרך לחסידות. כך היו שקבעו -

אמר רב יהודה: האי מאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דנזיקין (בבלי, ב"ק ל,א).⁶

דומה, שהיחס לרכוש הזולת עומד ביסוד מעשה החסידות הבא -

5. ויודגש, זו רק אחת ההגדרות! במקור שם מציינים גם - "קשה לכעוס ונח לרצות - חסיד" (משנה, אבות ה,א), והגדרה זו שימשה בסיס למשניות "חסידות" מרובות. אופן אחר להגדרת חסידות ע"פ סולמו של ר' פנחס בן יאיר, שבו נמצאת החסידות בשלב גבוה מאוד בין התורה לרוח-הקודש ותחיית-המתים - "יראת חטא מביאה לידי חסידות, חסידות מביאה לידי רוח הקודש, רוח הקודש מביאה לידי תחית המתים" (משנה סוטה ט,טו; בבלי, עבודה זרה כ,ב). הרבה מעשי חסידות במקורות הז"ל ניתנים לביאור על-פי סולם זה, והרבה משניות "חסידות" הושתתו עליו.

6. וגם כאן נמצא דרכים שונות לחסידות ובהמשך המאמר נאמר - "רבא אמר מילי דאבות ואמרי לה מילי דברכות", ולא כאן המקום לדון במשמעות המדויקת של חסידות זו.

מעשה בחסיד אחד, שהיה גונח מלבו, ושאלו לרופאים ואמרו: אין לו תקנה עד שיינק חלב רותח משחרית לשחרית. והביאו לו עז, וקשרו לו בכרעי המטה, והיה יונק ממנה משחרית לשחרית. לימים נכנסו חבריו לבקרו. כיון שראו אותה העז קשורה בכרעי המטה, חזרו לאחוריהם ואמרו: לסטים מזויין בביתו של זה, ואנו נכנסין אצלו?! ישבו ובדקו ולא מצאו בו אלא אותו עוון של אותה העז. ואף הוא בשעת מיתתו אמר: יודע אני שאין בי אלא עוון אותה העז, שעברתי על דברי חברי" (בבלי, ב"ק פ, א).

הקביעה לסטים מזויין יסודה בנזקה של העז, כפי שביאר רש"י: "לסטים מזויין - רועה בשדות אחרים וגוזל את הרבים." ניתן לעגן את הנהגתו של אותו חסיד⁷ באיזו שהיא הנמקה הלכתית, כדברי רבן גמליאל לתלמידיו, ששאלו: "מהו לשהות אמר להן: מותר, ובלבד שלא תצא ותרעה בעדר, אלא קושרה בכרעי המטה" (שם). ברם, על רקע דעת יחיד זו ("אלא קושרה - ורבנן פליגי עליה דרבן גמליאל" - רש"י, שם) בולט המעשה כולו כמעשה חסידות מובהק ואף קיצוני. החסיד אינו נזקק לחלב העז מחמת צורך מסחרי, אלא משום פסק הרופאים - "אין לו תקנה עד שינק חלב רותח משחרית לשחרית" - המקרב את הנסיבות הללו קירבה יתירה למצב של פיקוח נפש. גם ענישתו בידי "חבריו" המרעימים בקולם - "ואנו נכנסים אצלו?!" - אינו עונש הלכתי מקובל, ומצטייר כהחמרה של חבורת חסידים, המביאה את ההסתייגות מגידול "הלסטים המזויין", הפוגע ברכוש הזולת, לידי קיצוניות שאין למעלה הימנה.

ומאחר שבאגדה עסקינן, יש לתהות האם הפלגה זו בקיום תקנת חכמים אמנם רצויה, ושמא גלומה בסיפורנו, המעלה עניין זה לדיון, ביקורת סמויה כנגד נוהג זה. מכל מקום, וודאי שיש בסיפור כדי להמחיש עד כמה עמוקה היתה הרתיעה מפגיעה ברכוש הזולת, ובאלו אופנים תרגמוה לחיי המעשה. יש בידינו עוד עדויות מרובות לרוח הוותרנות המופלגת שאפיינה את החסידים באשר לרכושם שלהם, ואת זהירותם הקיצונית מפגיעה ברכוש הזולת, ולא נבוא למנותם כרוכל.⁸

7. במקבילות יש ניסיון לזהותו כרבי יהודה בן בבא (תוספתא ב"ק ח, ג) ולא כאן המקום להאריך במשמעות זיהוי זה להבנת אישיותו של התנא הידוע, ועל בעיותיו.
8. ושמא גם מידתם של חסידים ראשונים, ש"היו שוחין שעה אחת ומתפללים כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים" (משנה, ברכות ה, א), הייתה כרוכה בעקיפין בוותרנות בעניין רכושם. כזכור, הבריתא בגמרא מרחיבה מאוד את משך הזמן הכרוך במנהגם זה - "תנו רבנן: חסידים הראשונים היו שוחין שעה אחת ומתפללין שעה אחת וחוזרין שעה אחת" (בבלי, ברכות לב, ב). הרחבה שכזו אינה יכולה שלא לבוא על-חשבון פרנסתם - וכי מאחר ששוחין תשע שעות ביום בתפילה, תורתן היאך משתמרת, ומלאכתן היאך נעשית? אלא מתוך חסידים הם - תורתם משתמרת ומלאכתם מתברכת" (שם). הגענו, אם כן, לשאלה כלכלית.

לענייננו חשוב להדגיש, שגם כשלכאורה עומד עניין החסידות על נושא אחר לגמרי, נוכל למצוא בו עקבות ברורים של ההשקפה החסידית בעניין הרכוש. כך -

מעשה בחסיד אחד שנפרצה לו פרץ בתוך שדהו, ונמלך עליה לגודרה; ונזכר ששבת הוא, ונמנע אותו חסיד ולא גדרה. ונעשה לו נס, ועלתה בו צלף, וממנה היתה פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו (בבלי, שבת קנ, ב).

ביסודו של דבר, כרוכה החסידות הזו בהקפדה בעניין שמירת שבת. אך הגזירה שגוזר החסיד על עצמו בעקבות "כשלונו" אינה תיקון רגיל, ואין לראותה אלא כהפקרה מוחלטת של רכשו. הימנעות מתיקון הפירצה איננה מידת הדין, שכן לפי מסורת פרשנית ארוכה מדובר בגזירה עולמית, ולא בהימנעות ממלאכת בונה בשבת.⁹ לענייננו חשוב עניין נוסף: בדין ניתן לראות במעשה זה ביקורת על החסיד, שהרי בסופו של הסיפור נוכחים אנו, שרוח הוותרנות המופלגת שלו פוגעת גם ב"פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו", וכי במה חטאו בני ביתו שכך יאונה להם?! יתירה מזו, לאור הפרט הזה ניתן לתהות האם בא ניסו של הקב"ה רק כדי להראות את "שביעות רצונו" ממעשה החסיד, או גם כדי למנוע חרפת רעב מבני משפחת החסיד. וראוי לציין, שהנס הנידון - נס מיוחד במינו הוא. אין לראותו כשכרו, אף לא כפיצוי חומרי בעלמא, היות והוא קשור במישרין לנסיבות המעשה ותוצאותיו, ויותר מכך הוא מנציח את כל אשר אירע. ומכיוון שכל מה שקרה הינו למצער בעייתי מבחינה מסויימת, כך היא גם ההנצחה.¹⁰

כללו של דבר: האגדה המרובה העוסקת בחסידים ומדגישה את השקפתם המיוחדת בענייני רכוש, אינה נמנעת מלהטיל ביקורתה על מה שמצטייר כהקצנה מסוכנת בגישתם. לעתים, כשהתנהגות החסיד כרוכה בסיכון חיים ממשי, לא מהססים חכמים לכנותו "חסידי שוטה" (משנה, סוטה ג, ד; והמעשה בבבלי סוטה כא, ב). בסיפורים שהבאנו המצבים אינם כה חדים, והנסיבות עמומות במקצת, ועל כן הביקורת סמויה, כדרכה של אגדה! ואכן, ראויה כל יציאה מהגדר ההלכתי להיות מלווה בביקורת מתמדת שתמנע קלקול. הילכך, בראייה כוללת של תופעת החסידות באים אנו לעמוד על יחסה העקרוני לרכוש, להסתייג מביטויים קיצוניים ואף מסוכנים של השקפתם בנידון, ולאמץ - כפי שנראה להלן - בעקבות ההלכה אותם היבטים חיוביים. דומה בענייננו שביחס לסביבה ולשאלה האקולוגית מצויים ביטויים של הנהגה חסידית הראויים לאימוץ על-ידי הכל, ולא להצטמצם ליחיד-סגולה.

9. ראה יונה פרנקל, עולמו הרעיוני של סיפור האגדה (תשמ"א), עמ' 29.

10. עמדתי על כך במאמרי, שתי אגדות על שכר שמירת שבת, בשדה חמד, תשנב, ה-ו, עמ' 54-51.

ד. החסידות כעיקרון דתי-חינוכי בשאלות שמירת הסביבה

בשורות דלעיל הצגנו את העמדה החסידית בהתייחסה לשאלות שיש להן זיקה ברורה למה שהיינו נוטים היום לראות כענייני שמירת הסביבה; וניסינו להצביע גם על שורשיה של עמדה זו, וביטוייה בשאלות פשוטות יותר, נוסח היחס לרכוש. כדי להעמיק בחקירתנו, היאך ישתקף עיקרון החסידות ב"הלכות שמירת טבע" בהווה, שומה לחזור וללבן באיזו מידה נתפסה החסידות כתופעה חברתית-היסטורית מוגדרת, ועד כמה הצטייר החסיד כדגם התנהגותי דתי עקרוני שאינו תלוי בזמן ובמקום.

חוקרים שונים מציגים עמדות שונות בשאלה זו, ובנקודה זו חשוב מאוד הביטוי הנפוץ במקורות תנאים "חסידים הראשונים", שיש בו כדי להצביע על איזה שהוא חוט מקשר חברתי בין החסידים הללו, ועל קדמותו היחסית. יש הרואים ב"חסידים הראשונים" דגם מייצג ל"אבות ההלכה". לדידם, "ראשוניותם" נושאת אופי היסטורי מובהק, והם מהווים חברה אידאלית, שהתמודדה עם בעיות המציאות, והתמודדות זו עיצבה את המעשיות והדינמיות ההלכתית המוכרות לנו. מגישתם המיוחדת של אבות ראשונים אלו צמח והתפתח עולמם של חכמים, אך גם קבוצות אחרות ביהדות של בית שני (איסיים).¹¹

לעומתם, יש הרואים בחסידים חוג חברתי-דתי הפועל בזיקה עמוקה לעולמם של חכמים, אך יש לו הנהגות מיוחדות לו, המתבטאות בהקפדה לעתים קיצונית בעניינים שונים שניתן להגדירם. "ראשוניותם" של "חסידים ראשונים" על-פי גישה זו אינה אלא יחסית. ואין לבקש בה קביעה היסטורית חמורה - היו חסידים ו"חסידים ראשונים" בדורות שונים, ומעבר להקפדות למיניהן אין זה קל להצביע על קשר רעיוני-דתי מוגדר בין חסידי הדורות השונים ובתוך קבוצת חסידי כל דור ודור.¹²

כשהשקפות אלו לנגד עינינו, נבוא לומר, שהגם שאין להוציא מכלל אפשרות כי היחס המיוחד לרכוש וההקפדה בענייני נזיקין, שרשיהם בחסידים של ימים קדומים, והם מאפיינים קבוצות חברתיות מסוימות, אין צל של ספק שבמשך הזמן הפכו לסימן מסימניו של החסיד באשר הוא חסיד. מבחינה זו ניתן לומר, שאף שהחסידות ייצגה מלכתחילה חריגות חברתית מסוימת, אין זו חריגות שלילית, אלא כזו שיש בה כדי להפרות ולעורר עניין וגירוי דתי בכל עת. גם כשחסידות זו ראויה לגינוי, אין זה גינוי מוחלט, הפוסל את עצם התופעה ומונע את החסיד מלבוא בקהל, אלא גינוי של מקרה לגופו, הבא להעמיד את החסיד במתח מתמיד לבל

11. בולט בגישתו זו י' בער, היסודות ההיסטוריים של ההלכה, ציון, יז, תשיב, עמ' 1-55.
 12. ראה: ש' ספראי, משנת חסידים בספרות התנאים, ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד, תשמד, עמ' 144-160.

יגיע למצב של "חסיד שוטה" הרובץ לפתח.

בראייה כוללת ניתן לומר: איזכור המרובה של ענייני החסידות במקורות חז"ל חייב להביא את ציבור הלומדים, אף שאינו נמנה בין חוגיהם וחושש מהקצנתם, לכדי התייחסות לשאלת "העשייה מעבר לנדרש". ניתן להגדיר מצב כזה כהפוך לשתיקה הרועמת, שבה נקטו חכמים כלפי כיתות וזרמים, שחצו את גבול היהדות, ואשר הוויכוח עימם, שהתנהל בוודאי ברוב עוז, לא תועד בדרך-כלל במקורותינו, אלא באקראי ובמקוטע.

דוגמה נאה להשפעה מובהקת של החסידות על עולם ההלכה ניתנה כמדומה במקורות שהובאו לעיל. הובאה שם דוגמה של "חסידים ראשונים", שלא הסתפקו במניעת פגיעה בזולת, אלא הקפידו להצניע בשדותיהם שלהם! יתכן, שנוהג זה צמח בנסיבות היסטוריות חברתיות מסוימות, ואפיין את החברה החקלאית המתפתחת שבה פעלו החסידים הראשונים; ברם מעשה זה, שביסודו תואם את עקרונות ההלכה הבסיסית בנושא, מעמיד סטנדרטים גבוהים הראויים לאימוץ. ואכן, בלשון זו הובע המעשה גם בהלכה המאוחרת -

חסידים הראשונים היו מצניעין את הקוצים ואת הזכוכיות בתוך שדותיהם בעומק שלושה טפחים, כדי שלא תעלם המחרשה (רמב"ם, הלכות נזקי ממון יג, כב).

ובכך הופקע לחלוטין מכל שמץ לתלות בזמן ובנסיבות, והוא הופך להיות אתגר הלכתי מתמיד.

המעשה שצויין לעיל, המלמד על הדו-שיח בין החסיד לבין המסקל לרשות הרבים, אינו מתאר בהכרח אירוע היסטורי, אם כי צמח מן הסתם על רקע אותה הקפדה שתוארה קודם לכן. העיקרון המובע בו, שאף הוא תואם את ההלכה - כי רשות הרבים שייכת לכל אחד, ועל כן ניתן לראותה תמיד כרשות היחיד; ואילו דווקא רשות היחיד הינה זמנית, והבעלות עליה אינה מובטחת - הינו עיקרון מנחה נצחי, המשתית השקפה נכוחה בדבר היחס לסביבה.

נמצא, שמקורות אלו מציגים עקרונות ברורים מאוד בעניין הסביבה, אך בכך לא תם עיסוקנו בהם. אמנם, זיקתם להלכה המקובלת בוקעת ועולה, אך רוח החסידות עדיין נותרה בהם, ושם "חסיד" נותר שמם של "גיבורי" המאמרים הללו. דומה, שיש לקח רב בדברים. ענייני שמירת הסביבה תובעים חסידות מסויימת, ובניגוד למעשי חסידות אחרים, שלעתים יש מקום לסייגם ואף להעמידם תחת שבט הביקורת, יש בחסידות הזו משום חיוב צרוף.

מה משמעותה של חסידות בעניין זה? ניתן לראות את ההתרכזות המחשבתית והמעשית איש איש בד' אמותיו כעניין הלכתי מובהק. רכושו של הפרט מוגדר היטב ובצורה חדה על-פי דיני קניין, בעלות ונזיקין, והבעיות המתעוררות יכולות להיפתר בהתאם. לעומת זאת, הסביבה, מעצם

טבעה, היא ערטילאית ומופשטת לאין ערוך. ניתן לראות את הכל כשותפים בסביבה, וניתן אף להעמיד שותפות זו למבחנים הלכתיים שונים, וידוע עד כמה חמור הוא גזל הרבים. ברם, עד כמה מבוססת היא תחושת השותפות כדי לקיים מערכת אקטיבית של סיוע לסביבה, מערכת החורגת מהצטמצמות בהיבטים המשפטיים הצרים? מי יירתם, דרך משל, לנקיון וטיפוח של סביבות רחוקות, שאינן מוכרות די הצורך. עיקרון השותפות במובנו המשפטי יכול לסייע ברשות הרבים הסמוכה למגורים, שם יבינו הכל, שבלא מאמץ ייפגעו הכל; אך אחריות אנושית כוללת ומקיפה לסביבה דורשת הרבה יותר מידות תרומיות, שיסודן בשבירת ההצטמצמות למועיל מיד לפרט ולסביבתו הקרובה. חוזרים אנו בנקודה זו אל החסיד, המסוגל להתעלות מעבר למינימום ההכרחי.

חסידות כרוכה בהענקת טוב לסובב את האדם. ולא בכדי עמד חסיד מפורסם על דרך טובה שידבק בה אדם - "רבי יוסי אומר: שכן טוב" (משנה, אבות ב, יג). עיקרון זה נכון במישור האנושי, ויפה גם ביחס אל הסביבה.

ה. היבטים נוספים של עקרון שבירת הפרטיות

ניתחנו עד כה את מקומה של הרוח החסידית וההשקפה הכרוכה בה בטיפוח תודעה נאותה של אחריות לסביבה במונח הרחב של המושג. ראוי להוסיף כמה עניינים שאינם קשורים במישורין בחסידות כמושג, אך צפונה בהם המגמה להתחשבות וותרנות, העומדים ביסודה של הגישה החסידית.

המקור הבא נושא אופי הלכתי מובהק -

תנו רבנן, עשרה תנאין התנה יהושע: שיהיו מרעין בחורשין; ומלקטין עצים בשדותיהם; ומלקטים עשבים בכל מקום, חוץ מתלתן; וקוטמים נטיעות בכל מקום, חוץ מגרופיות של זית - ומעין היוצא בתחילה בני העיר מסתפקין ממנו; ומחכין בימה של טבריא, ובלבד שלא יפרוס קלע ויעמיד את הספינה; ונפנין לאחורי הגדר, ואפילו בשדה מלאה כרכום; ומהלכים בשבילי הרשות עד שתד רביעה שניה; ומסתלקין לצידי הדרכים מפני יתידות הדרכים; והתועה בין הכרמים, מפסיג ועולה מפסיג ויורד; ומת מצוה קונה מקומו (בבלי, ב"ק פ, ב - פא, א).

קובץ זה מכיל עניינים רבים ושונים, שזכו לביאורים רבים ושונים, ולא ראי זה כראי זה. מבלי לחזר אחר פירוש מדוייק, יש להבחין בכמה עקרונות:

ראש וראשון שבהם - "שבירה" מסויימת של הפרטיות. ולא בכדי העיר רש"י בפירושו לקטע על הצורך שלא להקפיד: "ושלא יקפיד בעל היער על כך... והתנה יהושע שלא יקפידו על כך." ובכך עמד על הצד החינוכי-פסיכולוגי העומד ביסוד הדברים. הדברים מאלפים במיוחד כשהם מושמים בפי יהושע, שבו מסומלת רשות ממלכתית עליונה באשר הוא, אך ידוע גם כמנחיל הארץ לבני-ישראל. בדרך-כלל נתפס תפקיד השלטון כעשיית צדק,

דהיינו הקפדה יתירה על זכויות הפרט; ומנגד יש לו לשלטון כוח לשבור זכויות אלו למען הכלל. זה גם זה מעוגנים היטב בהלכה. אולם, כאן מדובר בדבר-מה שונה. אמת, גם לדברים אלו יש תוקף הלכתי, כדאמרן, ברם, הניסוח המיוחד - "תנאין שהתנה" - והתפיסה בגמרא לגבי תקנות דומות, "שעל מנת כן הנחיל יהושע לישראל את הארץ" (ב"ק פא,ב ועוד) מורים, שמדובר כאן גם בתפיסה חינוכית. אין כאן ציווי פשוט, ואף לא ענישה פשוטה, אלא ידיעה, שללא ותרנות מסויימת של הפרט על זכויותיו, ייפגעו, לא רק היכולת לחיות בשכנות טובה זה בצד זה, אלא תיפגם המטרה העליונה יותר של הנחלת הארץ לבני-ישראל.

תנאיו של יהושע עוסקים ברובם בפרט העומד מול רשות הפרט. בסמוך אליו נוסח גם תנאי העוסק מפורשות ברשות הכלל -

בשעת הוצאת זבלים אדם מוציא זבלו לרשות הרבים וצוברו כל שלשים, כדי שיהא נישוף ברגלי אדם וברגלי בהמה, שעל מנת כן הנחיל יהושע לישראל את הארץ (בבלי, ב"ק פא,ב ועוד).

כמובן, שעניין זה תובע רמת ארגון ושיתוף גבוהה יותר, וממילא הדרישה לחסידות מתחייבת בהתאם. ברם, אין לטעות גם באותן תקנות מרובות שאין בהן אזכור מפורש של רשות הרבים. רוח ההתנדבות, הוותרנות ושבירת הרכושנות החמורה והקפדנית מביאות רוח חדשה וחיונית לפרט, לכלל ולסביבה, ומשתלבות במערכת הערכית הכוללת של היהדות, על כל מגוון ענייניה ועסקיה.

ואם במערכת כוללת עסקינן, אין ספק, שהביטוי המרשים ביותר לרוח זו נמצא במצוות שמיטה. בעיקרה, השמיטה מעוגנת כמובן בהלכה, אך רוח המצוה מתאימה לנאמר לעיל. מערכת שמיטה-יובל לא באה לשבור כליל את הרכושנות והפרטיות, נהפוך הוא - היובל מוביל להחזרת נחלה, ומחזיר את הבעלות הפרטית לחזקתה כבראשונה. ברם, בצד ההקפדה על כך יודעת מצוות שמיטה לכוון לאיזון ובקרה, מעשיים וחינוכיים, בכל הקשור להתרכזות הפרט ברכושו ובנחלתו. קיום מצוות שמיטה כהלכתה, הכרוכה בפריצת גדרות הנחלות הפרטיות ("מפני תיקון העולם" נמנעו מכך!), הופכת בעצם את השטח הפרטי ל"סביבה" וממזגת את רשות היחיד ורשות הרבים לאחדות אחת כוללת. הרעיון פה גלום במצוות יובל - "כי לי הארץ" - ממנה עולה "כי גרים ותושבים אתם עמדי" (ויקרא כה,כג). הוא העומד ביסוד הדעות שהובעו למעלה בדבר ארעיותה של רשות הפרט ואחריות הפרט כלפי הסביבה, הנובעת מאחריות בסיסית יותר לבריאה ותפקידו של האדם עלי אדמות. והוא מקנה לשמירת הסביבה היהודית את צביונה הערכי המיוחד.

1. סיכום

ניסינו להעלות הגיגים ראשוניים בדבר מקומה של "מידת החסידות" ביחס היהודי אל הסביבה. זאת, מתוך ניסיון לראייה כוללת של מושג

החסידות על ערכו הרב, כמו גם החששות הגלומים בו. בעיקרו של דבר, סבורים אנו, שאי-אפשר לה לשמירת הסביבה בלא חסידות ועשייה מעבר לנדרש. וזאת, במגבלה הרגילה המוטלת על כל חסידות באשר היא, הכרוכה בשמירה מהקצנת-יתר, והכוונה למיקום הנכון ביחס לשביל-הזהב.

בזונם בשאלת "החומר" שממנו נברא העולם, המשילו חז"ל את המשל הבא -

בנוהג שבעולם, מלך בשר ודם בונה פלטיץ במקום הביבים ובמקום האשפה ובמקום הסריות. כל מי שהוא בא לומר: פלטיץ זו, בנויה במקום הביבים ובמקום האשפה ובמקום הסריות, אינו פוגם?! כך כל מי שהוא בא לומר: העולם הזה נברא מתוך תוהו ובוהו אינו פוגם?! בתמיהה!" (בראשית רבה א,ה).

נתיר לנפשנו להבין משל זה בצורה שונה מעט ממשמעותו הפשוטה. אין אנו יודעים מהו אותו "תוהו ובוהו" שממנו נברא העולם, וחזקה עלינו קביעת חז"ל (שם) "אלולא שהדבר כתוב אי אפשר לאומרו", היפה לעניינים רבים שבבריא. אולם, לקח מוסרי ניתן להוציא ממעשי ה', ואם הקב"ה ברא עולם מופלא מחומרים פשוטים, יכול גם האדם ללכת בדרכו ולהוציא מהפסולת ההכרחית בתהליך הקיום האנושי, תוצרים נפלאים. אין מדובר כאן רק במה שנוהגים היום לקרוא "מיחזור", וכדי לעשות זאת אין להסתפק רק בטכנולוגיות המתאימות המשקפות את כושרו האינטלקטואלי של האדם, אלא נזדקק גם להשקפותיו וערכיו! מבחינה זו, מציבה השאיפה לחסידות אתגר מעניין לשוחרים לאיכות סביבה ערכית!